

УДК 821.161.1.09-31 Шолохов М. А.
821.163.41.09-31 Лалић М.
821.163.41.09-31 Ћосић Д.

Академик Радомир В. Ивановић
Београд

**ОДНОС ИСТОРИЈЕ, СТВАРНОСТИ
И УМЈЕТНОСТИ У ТЕТРАЛОГИЈАМА РОМАНА
ПОСВЕЋЕНИМ ВЕЛИКОМ РАТУ
(Михаил А. Шолохов – Михаило Лалић
– Добрица Ћосић)**

„Живети у сећању је најпоштнији животи какав се може замислити, сећање засићује бољностије од стварности и поуздано је као што није ниједна стварност. Живојни шренушак којег се сећамо већ је прешао у вечности.“

С. Кјеркегор

Сажетак: Првом свјетском рату најприје смо посветили студију „Човјек у шрапнелном судару са историјом“ (2013), а непосредно пошом и студију „Однос историје, стварности и умјетности у тетралогјама романа посвећеним Првом свјетском рату („Тихи Дон” – „Рајна срећа” – „Време смрти”), 2014. Као што је познато, ради се о волуминозним, аушентичним и оштрипризнаним књижевноумјетничким дјелима која су састављена од по четири тома „Тихог Дона”, 1926-1940. („Књига прва”, „Књига друга”, „Књига трећа” и „Књига четврта”), „Рајне среће”, 1973-1985. („Рајна срећа”, „Запшчници”, „Докле јора зазелени” и „Гледајући доље на друмове”) и „Време смрти”, 1972-1979. („Прерово иде у рај”, „Суворборска бишка”, „Ваљевска болница” и „Излазак”). Поседна пажња у студији је посвећена историографији, филозофији, социологији, антропологији, културологији, што значи да је подједнака пажња придавана како студију књижевности тако и студију културе, да би елаборирана шемашика и мошивика била исцрпена у задовољавајућој мери.

Кључне ријечи: ИСТОРИЈА, СТВАРНОСТ, УМЈЕТНОСТ, МИР, РАТ, ТРАГИКА, ВРЛИНА, НАРОД, СУБЈЕКАТ, ВРИЈЕДНОСТ, ЗАБЛУДА, СУБЈЕКТИВНА ИСТОРИЈА И ОПШТА ИСТОРИЈА СВИЈЕТА.

1. Свијет се поиграва сопственом будућношћу (Теоријска равн расцраве)

Животне, умјетничке и научне истине налазе се на средокраћи општеусвојених опредјељења и великих илузија. О великим илузијама својевремено је писао Хенри Натхансен, чији рад Иво Андрић користи као епиграф свом раном књижевноисторијском огледу „Наша књижевност и рат” (објављеном у загребачком „Књижевном југу”, 1918). „Премда не желим да проричем, пише Натхансен, ипак ни мало не двојим, да ће се живот након рата створити по посве другим законима и облицима. Индивидуалност и сепаратизам замјениће солидарност и алтруизам. Трубља великог новог рада сазваће све људе. А људи од књижевности биће као свагда међу вођама у вјечном настојању за вјечитим циљевима”.

У индикативно насловљеном Андрићевом чланку, који може послужити као „шифра тумачења и разумијевања” у овој врсти тематике и мотивике, тачније речено – проблематике и апоретике, евиденте су двије водеће глобалне идеје Епохе. Прва од њих се односи на свијету неопходни, темељитије образложени оптимизам у погледу свеукупног друштвеног, економског и политичког развоја цивилизације у поратном времену (а), а друга на оптимистичка предвиђања трајности новостворене државе јужнословенских народа, као резултат деценијских напора више генерација прогресивно оријентисаних стваралаца и мислилаца, од Илирског покрета до краја Првог свјетског рата. (б).

О основи свеукупних опредјељења младог Андрића и његове генерације наведене идеје служе као два аксиома, што се види на основу нових пишевих искустава и сазнања: „... али то не може да пречи да не видимо колико је бедна и плитка многа предратна тзв. литература и како су безначајни и ситни њени мотиви и мотивићи: сви ми на своје очи видимо, и *џо* је бар једна корист рата, како је многа бучна мирнодопска истина постала лаж како се други живот спрема, па и друга књижевност!” Непосредно потом он исписује реченицу са носећим значењем: „Наше доба лежи свом тежином на нама!”, да би, на крају, децидно закључио како су примарни задаци новог доба: „Одржати континуитет негдашњег душевног живота, спасити идеале своје младости, који ево постају идеали целог народа, и пронети их кроз ову поплаву зла и страдања у боље дане”.¹

Историјске, научне и умјетничке контроверзе судбински су означиле Велики рат (1914-1918), а доцније га представиле као „историјски сфинкс”, до краја необјашњиву и неодгонетљиву апорему, неупоредиву по загонетности са другим великим темама ХХ вијека, тако да се стиче неподијељени утисак о Великом рату као великој иницијацији која и читав вијек након завршетка рата није још коначно завршен. Многоброј-

ност контрадикторних тумачења, на општем и посебном плану посматрано, започета је још од контрадикторних тумачења три ратна прогласа – цара Фрања Јосифа, регента Александра Карађорђевића и краља Николе Првог Петровића Његоша. У обухватној монографији *Ог Берлинској конгреса до уједињења (1978-1918)*, 1983, историчар Андреј Митровић на сâмом почетку пише: „Аустроугарски суверен је обзнанио потребу да рат буде објављен, српски регент и црногорски краљ су истакли нужност одбране државе и народа. Ова два потпуно опречна садржаја су у форми ратних манифеста исказивали управо изузетно значајни историјски сукоб који је – својом необичном жестином, чврстом уклопљеношћу у веома широке процесе и изузетном обухватношћу свога садржаја – далекокосежно одредио будуће токове и појаве”.²

Током једновјековне историјске, научне, умјетничке и публицистичке продукције (1914-2014), због енормно великог броја контроверзних тумачења у свим областима духовне дјелатности које су се константно бавиле Великим ратом као изазовном тематиком и мотивиком, као најприкладнији примери актуелизације и ре-актуелизације, односно проблематизације и ре-проблематизације проблема и апорема, дошло је до неочекиване деструкције три мита који су у националним и наднационалним оквирима у претходним деценијама сматрали општеприхваћеним „саморазумљивим полазиштима” или „аксиомима научности”, заснованој на трима непромјенљивим принципима на којима почива свака врста научности – *истинитости, њровјерљивости и њоновљивости*:

- Најпотпуније је разорен мит да „историју пишу побједници”, тако да се велики број *истина* приказује у облику, филозофски речено, обрнуте пирамиде – у Великом рату добитници су губитници у миру, и обратно. У протеклим годинама XX и XXI вијека све је већи и све бескрупулознији број конкретних и латентних *ревизија* животних, историјских, научних и умјетничких истина о „рату који је требало да оконча све ратове”, упркос енормном броју архивских и других открића, која се или прикривају или мистификују (најпознатији аутори међу њима су Кларк, Мекмикин и Макмиланова).³
- Истовремено са њима разаран је и други мит – *кашалој цивилизацијских вриједности* (част, слава, поштење, истинољубивост, храброст, слобода и жртвовање за високе етичке циљеве). Историографи, историчари идеја и књижевни историчари и књижевници унисоно понављају евидентну истину да савремена цивилизација технички и технолошки напредује, али да зато континуирано морално назадује. Дакле, девалвација истине и истинитости, била је увод у девалвацију цивилизацијских вриједности у корист *кашалоја зала* (колонијализам, реификација, глобализација, геноцид, лажна демократија, при-

видни прогрес и читав низ других карактеристика које су позитивна начела хуманизма претварала у мизантропију, поробљавање и меркантилизам, увијени у плашт хипокризије и обмана).

- Овим и другим разореним митовима из *кашалоја добара* омогућен је и коначни ударац „суду времена” или „временској дистанци” као последњем корективу, без обзира на то колики је квантум времена потребан. Уједно се разарају *мудре изреке* за које смо мислили да су неразориве, јер је у њима сумирано вишевековно субјективно и интерсубјективно искуство и сазнање. Нека као примјер послужи Његошева антологијска пјесма „Поздрав роду. Из Беча 1847”, која има три верзије и у којој овај творац мудроносне поезије пише:

*„Вријеме је мајсторско решено,
иречистиће оно ове ствари” (ст. 37-38),*

а потом у продужетку и:

*„Ситнарије ћецу забављају,
шрудностима људи нагвлагаше;
шрудови су за род бесмртије –
благо роду и благо пошомсћиву!” (ст. 34-37)*

Заједно са категоријом „суд времена”, која у француској науци износи најмање пет деценија, разаран је и мит о „историји као учитељици живота”. Три велика словенска и југословенска ствараоца ратних и антиратних тетралогја – Михаил Александрович Шолохов (1905-1984), Михаило Лалић (1914-1992) и Добрица Ћосић (1921-2014) су у својим репрезентативним дјелима – *Тихи Дон* (1926-1940), *Рајна срећа* (1973-1985) и *Време смрти* (1972-1979) свим креативним и интелектуалним способностима настојали да продру кроз наслаге претјеране апологије, негације или ревизије и да у умјетничком облику представе исконски чиста језгра истине, истинитости и истинољубивости. На постојање бинарних опозиција указује епски субјект *Незнани Болесник*, као Ћосићев alter ego:....., увиђам да ће и победници овог рата ући у мир са обманама трајнијег значаја но што је значај ратних победа. А о великим заблудама, као и о великим несрећама, влада и заблудно мишљење”, уз неопходну напомену да је *Незнани Болесник* професор историје (Трећи том – *Ваљевска болница*, стр. 76).⁴

До истовјетних искустава и сазнања, попут Ћосића, дошао и савремени социолог и политолог Предраг Симић. У недавно објављеном рекапитулативном чланку „1914-2014: шта смо научили” (јул, 2014), он веома документовано, промишљено и прихватљиво пише о томе како

Велики рат и даље више остаје у сфери тајне и тајновитости, онако како их тумачи психолог Пол Дил (као нерјешиве криптограма), него у сфери доступности и прихватљивости понуђених истина, онако како их тумаче бројни историографи, историчари идеја и књижевни историчари (као рјешиве анаграме): „За Србе је стогодишњица избијања Великог рата била прилика за ново читање властите историје у XX веку која је почела тријумфално у балканским и Првом светском рату, а завршила се поразом јужнословенске државе у коју су уложили своје животе, своју државу и своју историју у двадесетом веку. (...). Покушај да одлуку с почетка 20. века крајем века ревидирају упркос међународним околностима после хладног рата завршио се трагедијом и највећим поразом српске националне идеје у новијој историји. Ни њима ни нама није до данас јасно да ли је савремена Србија тек оно што је од Југославије остало или држава која наставља своју историју тамо где је стала 1. децембра 1918.”

Историчари идеја с правом тврде да је XIX вијек био вијек „историзације свијести”, а да је XX био вијек „теоретизације свијести”. Међутим, однос историјације и теоретизације свијести није био тако једноставан, како би се могло помислити, јер је послје неколико година у вијеку теоретизације свијести, историјску перспективу проучавања у науци о књижевности замијенила или, тачније, видно надопунила историјска перспектива. Тако је, на примјер, књижевна историја добила нову истраживачку дисциплину – теорију књижевне историје, која је у новом свјетлу представила однос историје и књижевне историје. Репрезентативна дјела нове научне области представљају књиге Клаудија Гиљена – *Књижевност као систем (Огледи о теорији књижевне историје)*, Београд, 1982, и Клауса Улига – *Теорија књижевне историје (Начела и парадијме)*, Хајделберг, 1982. На почетку друге главе „Историја у тексту” (Теоријска начела књижевне историје. 1) Улиг пише:

„Књижевна историја може да се сматра посебним случајем опште историје. Попут опште историје, јавља се у двојаким значењу, као збивање и као наука о збивању. И једно и друго, догађај историје и историја онога што се збило, незамисливи су без времена. Историчност и темпоралност јесу корелативни појмови. Као такви, не припадају само апстрактном мишљењу, већ суштински припадају и конкретном човековог доживљавању. Како је, наиме, показао Вилхелм Дилтај, феномен времена можемо доживети у целости: прошлост у сећању, садашњост у испуњеном тренутку и будућност у жељи, нади или страховању” (стр. 49).⁵

Веома занимљиво мишљење тим поводом саопштио је и књижевни историчар Мирољуб Јоковић у недовољно коментарисаној докторској дисертацији, одбрањеној у Паризу (на Сорбони). Већ реториком наслова она се показује као једна од водећих монографија ове провенијенције –

Имаџинација историје (Проблем историјске и књижевноестетске дистанце у српском роману о Првом светском рату. Европски контекст), Београд, 1994. Аутор тврди да у својој монографији „нити претпоставља стварност роману нити роман стварности”, потом „у цивилизацијама које су се у току Првог светског рата изузетно ангажовале, присуство историјске дистанце је у роману необично изражено” (више у француском, руском и српском, а мање у америчком и њемачком); да би, на крају, у средиште научног интересовања поставио чврсту повезаност „света и језика”, односно „историје и књижевне структуре”. Јоковић је истомишљеник Николе Милошевића који се залагао за одржавања *еквидистанце* према стварности и умјетности, тврдећи: „Историјска дистанца по мом мишљењу није хронолошка него психолошка категорија. Писац мора да се изнутра дистанцира” (1986).

У монографији *Имаџинација историје* Јоковић се показао не само као врсни познавалац Ћосићевог књижевног опуса, него уједно и као приврженик идеје Ћосића-аналитичара. При томе он има у виду три Ћосићева историјска прилога: 1. „Књижевна историја данас” (Приступна бесједа, одржана у САНУ, 29. III 1978), 2. „Један приступ историјском роману” (неодржано предавање лондонским студентима) и 3. „Рат и књижевност” (саопштеном на симпозијуму у Будви, 1987), доцније објављеним у репрезентативној књизи чланака и огледа – *Стварно и моћуће* (Београд, 2001). У овом огледу нас посебно занимају три априорно постављена циља које Ћосић сопственим историјским романом жели да оствари:

1. „Умно се загледати у предисторију садашњице”.
2. Да писац у историји види првенствено човјека, а тек потом кобне околности које му одређују судбину, у зависности од чињења или нечињења.
3. Да досљедно слиједи књижевне циљеве које је одредио још Лав Н. Толстој као пишчев узор („Написати, стварну, истиниту историју овог века”), односно примијенити аутентично поетичко искуство које је препоручивао Томас Ман, као други пишчев узор у познатом огледу „Умјетност романа” (1953), јер се савремени роман као књижевна врста истиче „демократизмом романа”, „природном подесношћу”, „страсним занимањем за друштвено и психолошко подручје”, што га је учинило „репрезентативним обликом епохе”.⁶

Како је, по Ћосићевом мишљењу, „Народ постао активни херој историје, али, истовремено, народ је постао и трагична жртва историје, односно њених идеологија”, то је природно и логички одрживо Ћосићево мишљење да је само аутентичном умјетничком дјелу, а посебно оном историјске провенијенције, загарантована *трајност, актуелност, занимљивост и потреба за њим*, – „Јер једино уметношћу човек нешто своје, а

изгубљено у времену прошлом и порекнуто у времену садашњем – спасава ништавила и преводи у тренутак вечности”, чиме показује сопствену сагласност са неким од најпознатијих филозофа егзистенцијалиста.⁷

2. Катаклизма се умножава геометријском прогресијом (Примијењена равна расправе)

У студији „Историја критике као историја идеја” (2009) издвојили смо низ дилема и полилема којима се бавио литературолог Хенрик Маркјевич у књизи *Наука о књижевности* (1970). Једно од њих представља: да ли је историја књижевности само „форма историографије” или се ради о посебној духовној дисциплини која представља „релевантно извориште сазнања”, како тврде аналитици!? Без обзира на то да ли је у појединим етапама развоја књижевности или науке о њој преовладавао *историзам* или *аисторизам*, у средишту анализе увијек се налазио однос поредака пласираних следећим редосљедом: 1. *историјски*, 2. *друштвени*, 3. *културни* и 4. *књижевни*. По Маркјевичу нова историја науке о књижевности показује нескривене амбиције да обједини „резултате свих начина сазнајног бављења књижевношћу”, особито уколико се ради о студију културе и студију књижевности. Са Маркјевичем је у свему сагласан К. Гурски који резолутно тврди: „Историја књижевности, ако треба да буде наука мора имати искључиво сазнајне циљеве”.⁸

На велики број постојећих проблема и апорема указује специјалистички рађена Јоковићева монографија *Имагинација историје*. У њој се монограф превасходно бави проблемима историјске и књижевностетске дистанце у српској књижевности о Првом свјетском рату у европском контексту (обрађујући дјела из француске, њемачке, енглеске, руске и америчке књижевности сродне провенијенције).⁹ Највише пажње посветио је српским и црногорским писцима. Значајан допринос остварио је расправом о односу историје стварности и умјетности, што се види по следећем пасажу као месту са издигнутим значењем.

„Кад се проблем историјске дистанце у роману о Првом светском рату посматра у контексту осталих европских књижевности, онда се долази до занимљивог закључка: проблем историјске дистанце у српском роману о Првом светском рату није индикативан само са вредносних или морфолошких позиција одређеног жанра, он је индикатор читавог једног сплета проблема са којим се сусреће не само књижевност него и читав систем културе заснован после Другог светског рата. У овом делу књиге могуће је наслутити обресе једне фундаменталне законитости, наиме, у цивилизацијама које су се у току Првог светског рата изу-

зетно ангажовале, присуство историјске дистанце је у роману необично изражено. Јачину ратних доживљаја, величини ратних страдања, одговара дужина присуства историјских проблема и тајни, што је уочљиво у француском роману, руском и српском, и обратно: што је јачина ратних доживљаја и величина ратних страдања мања утолико је проблем историјске дистанце неважнији, што се уочава у енглеском роману о Првом светском рату, америчком и немачком. Значај проблема историјске дистанце у роману о Првом светском рату посебно је уочљив у културама чији је развој прекинут сасвим новим обликом идеологије” (стр. 13).¹⁰

Како су историја и стварност многоструким нитима везане за доминантну идеологију у одређеном времену на најбољи начин показује репрезентативни роман критичког реализма – тетралогича *Тихи Дон* (1926-1940) М. А. Шолохова. Сложеност судара различитих идеологија (црвеноармејаца и бјелогардејаца у друштвено сложеној средини донских козака) показао је Шолохов улажући максимум интелектуалне, креативне и интуитивне енергије у роман, у вишедеценијско праћење породичне хронике Мелехових, од којих је најсложенији лик Григорија Пантелејевича Мелехова. У роману-лика и роману-догађања, какав је *Тихи Дон*, представљена су и анализирана времена сложених историјских и друштвених превирања: период прије Првог светског рата, опис Великог рата, опис Октобарске револуције и грађанског рата, као и опис савезничке инвазије на новостворену совјетску државу. Аутентичну слику сложености збивања и законитости остварио је Шолохов показујући висок степен даровитости, али истовремено и стваралачку и грађанску храброст, о чему смо опширније и систематичније писали у монографији *Снови и судбине* (2012) и студији „Стваралачки ентузијазам Михаила А. Шолохова и Михаила Лалића (Прилог тумачењу теорије реализма)” (2013).¹¹

Песимистичка, трагична и агноцистичка визија М. А. Шолохова у репрезентативном роману ратне и антиратне провенијенције, остварена је низовима аутентичних пјесничких слика и поетских идеја (од близу 1.000 заступљених личности и ликова више од 300 су историјске личности). Романсијер настоји да усагласи опис реалних историјских са имагинативним описима, јер свијет реалних и латентних процеса и појава чини нераздвојиву цјелину (више успјеха имао је у првим двјема књигама него у другим двјема, састављеним од 232 главе, од којих су чак 28 репрезентативне). Занимљиво је притом напоменути да је млади и неискусни писац 1926. године одбацио првих стотинак страница (тачно 6 ауторских табака) и да је роман започео поново, као и да је одржавао потребну стваралачку концентрацију током пуних петнаест година (1926-1940).

Већ смо имали прилике да кажемо како су три средишне идеографеме у *Тихом Дону* посвећене савременој цивилизацији као *лудници*,

кланици и мртвачници. На тај начин Шолохов показује своје вријеме као „вријеме исконског анимализма” или потпуног суноврата културних и цивилизацијских вриједности. Човјечанство се у своје развоју и тежњи ка прогресу непрестано спотиче о законитости које је само створило, не увиђајући, ни правовремено ни апостериорно, њихову бесмисленост, о чему свједочи чак педесетак експресивно и сугестивно остварених ауторских коментара, расутих у виду есејистичке прозе по тексту тетралогје романа. Шолохов је низом неонатуралистичких, хуманистичких и пацифистичких описа и коментара инсистирао на крајњем закључку: рат је бесмислен у оној мјери у којој су то околности које су довеле до њега и учиниле да се, потом, у миру, убрзо забораве сва негативна искуства и сазнања. *Тихи Дон* је претходио појави дјела неонатурализма и варварског натурализма (чији су представници Н. Мајлер, И. Шо, А. Зегерс, Џ. Цонс и други, када је у питању Други свјетски рат). О томе свједочи натуралистички сугестивно остварена пјесничка слика:

„Био је без капе, није имао ни горњег дела лобање, који је збрисан парчетом гранате; у празној шупљини лобање уоквирене мокрим праменовима косе, светлоручижаста вода – од кише. Иза њега у раскопчаном копорану и подераној блузи, лежао је јак, доста висок регрут; на голим грудима косо је лежала доња вилица, а испод косе, на глави белело се узано парче чела с осмуђеном заврнутом кожом, у средини међу вилицама и теменом изломљене кости, црно-црвена житка каша. Даље – набацани у гомилу комади удова, дроњци од шињела, усукана, изгњечена нога на место главе; а још даље један прави дечак, пуних усана и дечјег овалног лица; по грудима шињу митраљески млаз, на четири места пробушен шињел, из подеротине вире попаљени праменови памука” (Књ. II, стр. 417).

У монографији *Снови и судбине* ми смо полифоном роману посветили двије студије: „Зло као етичка апорија у *Тихом Дону*” (стр. 83-109) и „Интеракција егзистенцијалне и стваралачке визије у *Тихом Дону*” (стр. 110-135). Ослоњени на књиге Л. Фр. Х. Свенсена *Филозофија зла* (Београд, 2001), као и низ других сродних књига (Жоржа Батаја, Емила М. Сиорана, Жана Бодријара, Јасмине Ахметагић), указали смо на несразмеру „производње добра” и „производње зла”, бавећи се следећим извориштима: *мишским изворима зла* (стр. 85-90), *природним изворима зла* (стр. 90-96) и *друштвеним изворима зла* (стр. 96-109). У другој студији бавили смо се *вриједношћу, врједновањем и преврједновањем* (стр. 110-114), *трајичним осјећањем живоша као неумишношћу* (стр. 115-120) и *вишалистичким осјећањем као избором моћућности* (стр. 121-135), о чему је правовремено и занимљиво писао Богдан Косановић у докторској дисертацији *Трајично у делу Шолохова* (Нови Сад, 1988).¹²

Између песимистичке и оптимистичке визије Шолохов се поделио за *стиоичку визију живоша*, под којом подразумева мукотрпно

одржавање равнотеже између „каталога добара” и „каталога зала”. Он је дубоко свјестан да апсолутних истина нема, као што нема ни потребе за њима. Такође је свјестан да читав свијет почива на бинарним опозицијама, односно на законитостима дијалектике живљења, мишљења и стварања. Многе странице *Тихої Дона* посвећене су фолклорној имагинацији. Многе су написане у виду мудроносне прозе, коју карактерише честа употреба гнома и парадокса („Истина је, дакле, да је степа широка, а пут узан!”, на примјер). Ради се, по нашем мишљењу о процесу хармонизације пјесничке слике (о степи и путу) и поетске идеје (о томе да се катаклизме множе попут геометријске прогресије), било да је ријеч о мирнодопском, било о ратном лудилу). Поникли у сродном културном и књижевном моделу, књижевно формирани у оквирима класичног, социјалног и критичког реализма, сродна животна и стваралачка опредјељења са Шолоховом подијелила су и два водећа југословенска књижевна ствараоца – Михаило Т. Лалић и Добрица Ж. Ћосић, руковођени и личним и општим животним сазнањима и стваралачким искуствима.

Користећи искуства веома развијене теорије прозе, као и историје и типологије романа, Радован Вучковић у занимливој и обимној монографији *Модерни роман двадесетог века* (Источно Сарајево, 2005, стр. 701) цјелокупну продукцију овога вијека подијелио је у шест теоријски дефинисаних кругова: „Роман Модерне”, „Авангардни роман”, „Роман модерне класике”, „Егзистенцијалистички роман”, „Неоавангардни или нови роман” и „Постмодернистички роман”. У монографији, нажалост, није било мјеста за Шолоховљев *Тихи Дон*, али су у њу уврштени Лалићеви романи (у „Егзистенцијалистички роман”): *Зло йрољеће*, *Лелејска йора* и дјелимично *Хајка*. У исти круг монограф је уврстио и Ћосићев роман *Корени*, пропустивши прилику да анализом тетралогије романа *Време смрти* укаже на бројне карактеристике процеса иновације и модернизације савременог романа у оквирима интегралног реализма.

Шолохов, Лалић и Ћосић баве се романом као репрезентативном врстом Епохе, адаптивном и способном да превлада бројне кризе захваљујући Великој нарави или Великој причи, каква је, између осталог, и прича о Великом рату. Бирајући између два доминантна модела романа тога доба: француског „новог романа” (репрезенти су Ален Роб-Грије, Мишел Битор, Натали Сарот и Клод Симон) и јужно-америчког „магијског романа” (репрезенти су Габријел Гарсија Маркес, Марио Варгас Љоса, Изабела Аљенде и други), они су се определијелили за традиционални модел, јер је он омогућавао примјену најширег круга стваралачких проседеа, чак и оних који су представљали бинарне опозиције (као што су: фантастика, ониристика, халуцинација и сл.). У дјелима попут оvdје анализираних доминантни су поступци класичног и критичког

реализма, али истовремено са тим налазимо и елементе магијског и интегралног реализма. Веома развијену теорију прозе показују структурализам и постмодернизам, чије теоријске постулате тројине анализираних романсијера не прихватају. Мада углавном предидејени за традиционалне поступке, они стварају аутентична уметничка дјела, јер су дубоко свјесни да судбина романа не зависи само од теоријских предидејења, него да је прије свега осталог резултат дара креативног и интуитивног замаха.

Основна разлика између традиционалног и модерног романа састоји се у томе што је други продукциони модел оспоравао значај Велике наратије и значај ликова, типова и карактера у роману; потом што је интегративној прози супротстављао фрагментарну прозу, а на крају и тиме што је *есеј* замијењен *фрагментом* (ово предидејење било је поткрепљено новом теоријом цитатности, чији су репрезенти Силвија Молој и Дубравка Ораић). Колажна техника романа стиче предност над другим сродним и разнородним техникама. Романсијери се предидејују између универзалних и регионалних принципа, реалног и имагинарног свијета процеса и појава али су свакодневно све ближи идеји да је анализа бесмислена без синтезе, а да се регионално на више начина уклапа у универзално, о чему свједоче процеси балканизације и европеизације романа. При томе је неопходно напоменути да исте синтагме и појмови у појединим националним књижевностима немају увек исти круг значења (такав је појам *балканизација*).

Осим на спољњем, видне промене структуре романа огледају се још и на унутрашњем плану. Тако, на примјер, историјски ратни роман у трима анализираним тетралогјама прераста у егзистенцијални и ерудитни, јер сваки од њих, појединачно и скупно, тежи ка идеалу названом синтетички или енциклопедијски роман, дјела у коме је сабрана највећа количина знања и искустава (из филозофије психологије, социологије, историје, антропологије, етнологије, фолклористике, компаратистике и других). Најкраће речено, тетралогје романа попут *Тихој Дона*, *Рајне среће* и *Времена смрти* представљају побуну против теоријског насиља нада креативним процесима, јер су моћи књижевно умјетничког сазнања у свему изједначене са моћима сазнања из других духовних дисциплина. О томе Лалић пише у једном од ауторских коментара:

„Литература је један облик синтезе свијести једног времена. У ту синтезу улазе сва сазнања етичка, политичка, филозофска. Мислим да та синтеза – нека есенција културе датог периода, на свој посебан начин утиче на доста широк круг активних људи и времена и да се кроз незане капиларе пробија до најширих маса, те у одређеном времену покрећу људе, покретањем које је обично напредак. И обратно, по свему изгледа

да литература своје покретачке снаге тајанственом мрежом капилара црпе из широких народних слојева, из њихових жеља, нада, маштања. Но кад писац преради те жеље, наде и маштања народних маса, он од њих прави оруђа које далеко ефикасније дјејствује на те масе и њихово потомство”.

У југословенском књижевном простору књижевни историчари указују на неколико значајних прекретница у развоју романа. Ми ћемо споменути само двије: *прву* представљају романи *Зимско летишовање* В. Деснице, *Свадба* М. Лалића, *Далеко је сунце* Д. Ђосића и *Песма* О. Давича, а *трећу* романи попут *Певача (I-II)* Б. Петровића, *Дервиша и смрти* М. Селимовића, *Ђосићева тетралогича Време смрти (Прерово иде у рај)*, *Сувоборска бишка*, *Ваљевска болника и Излазак*, 1972-1979) и *Лалићева тетралогича Рајна срећа (Рајна срећа, Зајочници, Докле јора зазелени и Гледајући доле на друмове*, 1973-1985).¹³ Посебна расправа о њиховој конструкционој и композиционој схеми показале би бројне, старе и нове проблеме и апореме, како у синхронијској и дијахронијској равни, тако и у равни историјске актуелизације, за коју се залагао Х. Р. Јаус.

За нашу анализу, међутим, неопходне су анализе двају важних стваралачких процеса: а) процеса генерирања поетске идеје и књижевног текста (када је у питању идеолошки дискурс) и б) процеса интеграције и фрагментације наративне прозе (када је у питању књижевни дискурс). Први процес има процес у формалној а други у садржинској анализи тетралогиче романа. Наиме, ради се о утврђивању односа *основнице и изведенице*, односно о постојању етимона или „матичних ћелија” у поједином романсијерском опусу. Код Лалића етимон представља роман *Раскид* (1953), последице кога настаје трилогија *Зло њрољеће, Лелејска јора и Хајка*, а потом и тетралогича *Рајна срећа (I-IV)*. Код Ђосића етимон представља роман *Корени* (1954), затим трилогија *Деобе (I-III)*, а на крају тетралогича *Време смрти (I-IV)*.

Процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста посредовано помажу у утврђивању појединих фаза стваралачке метаморфозе кроз које је Лалић прошао током готово шест деценија књижевног рада (1935-1992):

- *Прву* карактерише наглашена *афирмација* друштвених и револуционарних вриједности (1950-1970). Њу чине романсијерски секстет *Свадба, Раскид, Зло њрољеће, Лелејска јора, Хајка и Прамен шаме*, као и четири збирке приповедачке прозе: *Извидница, Први снијеј, Гостии и Посљедње брдо*.
- *Друја* указује на видну промјену стваралачког и аналитичког модела средином друге половине прошлога вијека. Она је посвећена паралели са протеклим ратним збивањима (Првим и Другим

балканским ратом, Првим свјетским ратом и комитским покретом), тако да је увелико проширена могућност преиспитивања друштвених вриједности, и позитивног и негативног оцјењивања и преоцјењивања традиционалних вриједности и оних који се почетком Другог свјетског рата и Тринаестојулског устанка тек рађају. Умјесто ентузијасте Лада Тајовића на сцену ступа скептик Пејо Вучков Грујовић у *Рајној срећи* (I-IV), спреман на неочекиване паралеле и проширење круга историјских искустава и новостечених стваралачких сазнања. Полувјековна историја Црне Горе добила је примат у односу на тек подигнути Тринаестојулски устанак, јер је свезнајући приповједач више окренут извјесној прошлости и садашњости него неизвјесној будућности, али се цјеловита слика може стећи само међусобним поређењем прошлости и садашњости (боравак епског јунака у Колашинском затвору и нацистичким логорима Старо сајмиште у Земуну и „Павло Мелас” у Солуну).

Лалић је виспремно описао модел патријархалне црногорске културе и бројних анахроних вриједности, као што је описао и слом патријархалног црногорског човјека у трагичном судару са новом историјом. Пејо се стога јавља као троструки субјект: *учесник, свједок и иншерирејшаџор* догађаја, што значи као пишчев alter ego у позним годинама, у истовременој улози стваралачког и епског субјекта, увијек на вјетрометини процеса објективације и субјективације, како догађајних тако и асоцијативних низова.¹⁴

Основни циљ који такав субјект жели да саопшти стотинама пјесничких слика и поетских идеја састоји се у томе да потенцијалног саговорника објективно информише, да га упозна са скривеним токовима историје и да, што је најважније, оконча и исправи бројна историјска кривотворења и мистификације, да их што истинитије, убједљивије и потпуније разумије и протумачи.

- Трећу фазу карактерише *аушокриџика револуције и вриједности* о којима је ријеч, јер су у међувремену многе од њих обезвријеђене, посебно у време доминације меркантилизма, дехуманизације и глобализма. Овој фази припадају два посљедња романа: *Оглуцан човјек* и *Тамара*, као и веома занимљива, постхумно објављена збирка приповједачке прозе *Ойрашџања није било* (1994). Без икаквих ограда у ову фазу се могу уврстити драме *Дани мржње* и *Поражени*, као и двије књиге мемоарско-медитативне фрагментарне прозе: *Прелазни период* (*Дневник јосмаџрача*) и *Прућом по води*.

Још у интенционалној фази настајања тетралогје романа *Рајна срећа* Лалић је себи задао велики број амбициозних циљева које жели да

оствари. Сукобом различитих времена, идеологија и генерација писац је настојао да читаоцу понуди „бочно освјетљење” бројних и релевантних теоријских, друштвених и умјетничких истина. Он жели да напише „сагу о Црној Гори”, о болести коју је метафорично назвао „*neurastenia montenegrina*”, у којој истовремено учествује и као „*homo heroicus*” и „*zoop politician*”, узимајући истовремено као епске субјекте и историјске и неисторијске личности, (свједочења генерала Р. Вешовића и хроничара В. Минића, као и плејаду сучељених ликова: Машо, Пејо, Обро, Сајко, Љ. Рудаш, с једне, и Вељко, Иво, Владо, Тадија и Ицо, с друге стране). О избору ликова, односно прототипова, Лалић каже: „Ликови се узимају из живота, јер одакле друго да се узму ако се хоће да буду интересантни? Чак и они из фантазије или снова – посредно су из живота и стварности”.¹⁵

Гледано са формалног становишта, тетралогична *Рајина срећа* својом конструкционом и композиционом схемом припада мозаичном или дисперзивном роману, што представља пишчев покушај да бар у извјесној мјери иновира и модернизује структуру романа (најчеће смјеном линеарне и алинеарне нарације). Истом циљу служи и уравнотежена смјена догађаја из прошлости са догађајима из садашњости. Оба времена само су потврда основне поетске идеје да у патријархалном моделу културе постоји вишедеценијско „вријеме ратовања”. Уско гледано, на Први свјетски рат односи се само четврти, завршни том – *Гледајући доље на друмове* (1985), у коме успомене и сјећања чине цјеловит корпус, а то значи „роман у роману”, у највећој мјери посвећен опису дугих година комитовања (1916-1923). „Роман у роману” је састављен од три обухватне цјелине (од по 10 глава): „Тајанствена сила – Мрзан (Успомене из 1916)”, стр. 57-154, „Бјегства и јунаштва (Успомене из 1917)”, стр. 155-156, и „Поражени побједници (Сјећање из 1918)”, стр. 257-359 (што чини укупно 298 страница). Њима, истина, претходи *Њовијести* објављена у трећем тому – *Докле јора зазелени*, састављена од 13 глава. Њена основна улога је да послужи као *јролој* расправи о односу *мемоара* и *дневника* као књижевних врста, о чему сâм писац свједочи у романима и ван њих.¹⁶

О процесу *балканизације* свједочи чињеница о ширењу збивања и боравка епских субјеката широм Балканског полуострва (Црна Гора, Србија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Бугарска, Грчка, Турска и Албанија). Писцу је сада омогућено да, између осталог, ствара и мозаично урађен „роман о апатриду”. Та чињеница указује на значај *јоешике јростјора*, али ми упркос томе, мислимо да је и даље доминантна *јоешика времена*, јер су тек у њој у пуној свјетлости показане и у пракси приказане: пишчева *кријичка свијести* и *стваралачка самосвијести*. Осим тога – читаву тетралогичну плави меланхолија, песимизам и агностицизам; бројне странице романа су преправљене још и скепсом, полемичношћу и интеррогатив-

ним моделом поетског говора. Сваку врсту поетског говора романисијер је подредио остваривању *цјеловитости слике*, оне која је способна да оствари и „пунину бића” и „пунину времена” (*plénitude des temps*), о чему пише Жана Ерш, а чему је М. Лалић посветио сав свој књижеви опус.¹⁷

Већ реториком наслова полифоне, поетски интониране и ерудитне тетралогје романа *Време смрти* (I-IV) Ћосић показује сву сложеност тематике и проблематике, било да је у питању студиј књижевности, било студиј културе. Тиме се у још већој мјери наглашава значај филозофије времена и поетике времена, што се може илустровати романима или дјеловима романа већих тематских цјелина, као што су: *Време власти* (I-II), *Време зла* (I-II) и *Време змија* (I). Сам Ћосић често и радо расправља о времену, јер је човјек временит по природи и јер је припадник патријархалног менталитета који непоколебљиво вјерује у „суд времена”. Међутим, сваку врсту размишљања о времену карактерише однос дијалектике живљења, мишљења и стварања, како у области „личне историје једнога вијека” тако и у области „опште историје једнога вијека” („Историја је тако исфабулирала мој живот да је Босански рат учинила значајним поглављем моје судбине”, каже писац тим поводом 2012. године).¹⁸

Када је ријеч о филозофији времена упутно је позвати се на три књиге Слободана Томовића: *Филозофија времена*, *Крај историје* и *Моја филозофија*. У последњој се аутор позива на Хераклитову мисао да је рат „отац свих ствари”, али и да је посљедица стања у природи: „Међусобно ратују различити ентитети једне некомпатибилне стварности на тај начин што сваки од ових ентитета тежи да истисне или чак елиминише оне друге, себи сличне или од себе различите. Рат у природи, међу стварима, живим бићима, као и у друштвеној заједници људи нужним начином је посљедица плурално, односно нејединствено организоване цјелине, или тачније примарно разбијене свјетске основице још у сáмом акту стварања” (стр. 72).¹⁹

Уколико је ријеч о поетици времена, упутно је позвати се на књигу Милана Радуловића *Роман Добрице Ћосића: између идеологије и антиутопије* (Београд, 1998), у којој аутор на прихватљив начин ситуира Ћосићев допринос развоју *синтетичког романа* као једног од доминантних модела Епохе:

„Ћосић је романом развио оригиналне уметничке и духовне визије историје и егзистенције, Изградио персоналну историософију и философију културе, успоставио духован однос према историјским и цивилизацијским токовима живота. Реално идеолошко и политичко искуство он је у романима трансцендирао у широку историјску свест; индивидуалне доживљаје завичаја уткао је у поезију романа; доживљај људске егзистенције и људске судбине у конкретном историјском времену сублимирао је у самосвојну филозофију егзистенције. Тематски, Ћосићеви романи су

историјски, али укупним значењем и смислом то су филозофски и поетски романи. Уз Иву Андрића, Мешу Селимовића и Борисава Пекића, Ћосић је најбољи писац историјско-филозофских романа у српској књижевности. Заједно са Бориславом Станковићем, Милошем Црњанским, Михаилом Лалићем, Бранком Ћопићем и Милорадом Павићем, креатор је српског модерног поетско-културолошког романа”.²⁰

М. Радуловић је у праву. И у парадигматским и у синтагматским осам тетралогичких романа Ћосић још од интенционалне фазе настанка, у којој се брижљиво припремао за обухватну романескуну форму, поставља високе стваралачке циљеве и временом не губи стваралачку концентрацију. Његови романи су превасходно дефинисани као: *историјски, медијативни, ђолемички и ђоејски*. Бројне противурјечности егзистенције, мишљења и стварања он настоји да превлада и да хармонизује на некој вишој теоријској равни промишљања. О таквом настојању свједоче неки од лаконски сажетих ауторских исказа, какав је – „Ја сам писац целе Србије”, на примјер. Одређен број опредјелења и Лалић и Ћосић саопштавају у књигама есеја, критика и разговора. Лалић у књигама од *Пијави ђосао сјисајшеља* и *Нејпознати Лалић*, а Ћосић у књигама *Акција, Моћ и сјрејња, Сјварно и мојуће* и *Промене*, као и у два књигама *Пишчевих зайиса*. Основну премису двају у свему ангажованих писаца чини позната идеографема класичне филозофије – *Чиниши и биши*”²¹

Само по себи се разумије да постоји велики број сродности и разнородности у стваралачким опусима двају писаца. Највиднија разлика је у односу према теорији верзија. Лалић је свим креативним силама настојао да усаврши чак и своја најпознатија и најпризнатија дјела (као што су *Лелејска јора* и *Хајка*). Ћосић, насупрот томе, не показује никакву склоност према темељитим прерадама и дорадама *изведеница*, јер *основнице*, по његовом мишљењу, чувају отисак првобитних дилема и полилема, као и читавог сплета околности које су непоновљиве, без обзира на ниво књижевноестетских домета. До сада, колико је нама познато, књижевни теоретичари и критичари нијесу упоређивали *Рајну срећу* (I-IV) и *Време смрти* (I-IV). Након најновијих истраживања ми смо мишљења да се оне, условно и уз велики број ограда, могу анализирати као тетралогички диптихон, јер им то прије свега осталог омогућава проучавање односа *ендојојичје* (бити у стварима) и *ејзојојичје* (бити изван ствари), а превасходно и по начину елаборирања великог броја предвидљивих и непредвидљивих животних, историјских, интелектуалних и креативних искустава и сазнања, тачније речено – новооткривених *исјина* о којима је луцидно писао Иво Андрић.²²

Студију „Човек у трагичном судару са историјом” (посвећену Ћосићу, 2013, а објављену 2014) подијелили смо у више цјелина. Прву – „О односу историје и књижевне историје” посветили смо односу историза-

ције и теоретизације свијести, тј. односу историјске и аисторијске перспективе у савременом роману. Другу – „Типологија и теорија романа” посветили смо процесима иновације и модернизације полифоног и ерудитног романа *Време смрти* (I-IV). У њој је парцијална визија живота замијењена интегралном визијом, као што је критички реализам превладан интегралним. Трећу – „Вербални енергизам романа” посветили смо рангирању књижевне умјетности у оквиру других духовних дисциплина као једнакоправних облика моделовања стварности. Томе бисмо додали сљедеће: сукоб стварности са имагинарном стварношћу, који дјелује веома реалистички; потом нов однос *факције* и *фикције*, као и потпуно нов однос контрукционе и композиционе схеме (која карактерише сваки мозаични/колажни роман). Право чудо представља утисак по коме историјске личности (краљ Петар, регент Александар, Р. Путник, Н. Пашић, С. Степановић, Ж. Мишић, Н. Петровић, М. Бојић, С. Винавер) – дјелују веома животно и литерарно, као што продукти имагинативног ткања (Адам Катић, Вукашин Катић, Ђорђе Катић, Толе Дачић, Гаврило Станковић, Олга, Радмила, Наталија итд.) дјелују као историјске личности које су савременици могли сретати у преровском завичају и другдје.

Велика симфонија или сага о Великом рату представља паралелну егзистенцију постојећој стварности. Шолохов, Лалић и Ћосић на неповљив начин показују како се стварна и нестварна стварност могу разарати и поновно стварати на непредвидив број начина, у зависности од интелектуалног, креативног и интуитивног потенцијала. При томе романсијери не само да одгонетају велики број анаграма и криптограма, него и сâми стварају десетине нових, вођених принципима хуманизма и пацифизма, као водећи ствараоци и мислиоци у националним књижевностима, апологети књижевне умјетности. Захваљујући разнородним искуствима и сазнањима, романсијери су свјесни чињенице да елаборирана тематика и проблематика мора бити у сваком новом нараштају елаборирана сходно владајућим идејама Епохе. О томе непосредно свједочи Д. Ћосић у књизи *Стварно и моћуће*:

„Има, сматрам, много узбудљивог смисла умно се загледати у предисторију садашњице, не да бисмо неке друштвене облике и идеје присвојили за наше доба и у њима тражили путеве за своја раскршћа и решења, за своје кризе, него да бисмо у времену и најтежим проверама сазнавали своје творачке моћи, да бисмо увидели и своје немоћи и трагичне заблуде на пословима историје, да бисмо духовно сазревали и расли на својим истинама.

У тражењу смисла свог постојања, заиста је неопходно да у историји видимо човека, у националној судбини човекову судбину, у колективу појединца, да иза националних и друштвених идеологија које су покре-

тале људе и велике догађаје, сагледамо оне сасвим личне мотиве у „стварању историје”, да иза застава, топова и патриотских реторика видимо човеково лице, чујемо његово срце и наслутимо његову душу” (стр. 153).

На тај начин је илустрована конзистентност мишљења и досљедност примијењених стваралачких проседеа, јер бројни и експресивни примјери то показују, као на примјер: „Двадесети век је на нашем тлу разастро тешке заблуде и мучне неспоразуме међу људима и народима”, што би се могло узети као финална порука све три анализираних тетралогије романа.²³

Само по себи се разумије да и најуже конципиране анализе тетралогија *Тихи Дон*, *Рајна срећа* и *Време смрти* не могу ни изблиза ријешити бројне и комплексне проблеме и апорије, питања и одговоре, ма колико се романијери трудили да промјеном „гачака гледишта” свијет представљених процеса, представа и догађаја пројектују по законима које постављају модерно конципиране „контрасне естетике” и „контрасне поетике”. Међутим, оствареним романијерским опусом, нарочито његовим репрезентативним страницама, видно је обогаћен свијет пјесничких *слика* и поетских *идеја* (филозофема, митема и поетема), јер је у сасвим новом свјетлу показано и ратно и мирнодопско лудило у првој половини XX вијека, који је видно обиљежио и наше вријеме (деценију и по XXI вијека).

Сва та бројна остварења и интенције могле би се прикладно засводити сљедећим Хајдегеровим мишљењем: „Умјетност је историјска; као таква, она је стваралачко чување истине у дјелу. Умјетност се догађа као пјесништво. Оно је завјештање у троструком смислу, као даривање, очекивање и почетак”, и одмах у продужетку: „Као завјештање, умјетност је суштински историјска. То не значи само ово: има историју у спољашњем смислу, да се менама времена и она јавља уз много што друго и при томе се мијења и пролази и историји нуди своје различите изгледе него је умјетност историја у суштинском смислу, што у наведеном значењу заснива историју” (стр. 211).²⁴

Биљешке:

1. Свијет се поиграва сопственом будућношћу
(Теоријска равн расправе)

1. Андрићев чланак објављен је крајем Великог рата у загребачком часопису „Књижевни југ“ (год. I, књ. II, св. 6, 1918). Југословенски оријентисан и модерно конципиран часопис излазио је само двије године (1918-1919). Уређивали су га Нико Бартуловић, Иво Андрић, Владимир Ђоровић, Бранко Машић и Томислав Кризман (доцније још и Антон Новачан и Милош Црњански). Сарадници су били Т. Ујевић, М. Крлежа, А. Барац, В. Назор, И. Секулић, С. Пандуровић, С. Винавер, С. Ђоровић, Г. Крклец, И. Цанкар, Ф. Козак и М. Јарц. О часопису су писали Н. Бартуловић, Н. Љубинковић, Б. Новаковић, П. Палавестра и други.
2. Митровић је прво објавио књигу *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд, 1981, а потом и уводни дио шесте књиге (другог тома) *Историја српског народа* (Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 5-254), који је насловио као – *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*. У њој су коришћене књиге: С. Будисављевића *Стварање Државе Срба, Хрватша и Словенаца* (Загреб, 1958), Д. Вујовића *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград, 1962), В. Дедијера *Сарајево 1914, I-II* (Београд, 1978), М. Екмечића *Рањени циљеви Србије 1914*. (Београд, 1973, Р. Kirch *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916-1918*). (Stuttgart, 1928), П. Опачић *Солунска офанзива 1918*. (Београд, 1953), . А. Писарев *Срби и Черногори в њерво мирово во не* (Москва, 1968), П. Томац *Први свјетски рат 1914-1918*. (Београд, 1973), В. Ђоровић, *Црна књија. Пишање Срба Босне и Херцеговине за време Свјетског Рата 1914-1918*. (Београд, 1920) и друге.
3. О положају Србије непосредно пред повлачење у Албанију виспрено, у виду парадокса свједочи Никола Пашић. Он тим поводом пророчки тврди: „Ако прихватимо и они победе, такав мир ништа неће значити. Ако победе наши савезници, ни они не праштају и Србија неће седети за победничким столом (...). Једини спас из ове тешке ситуације јесте повлачење на Јадранско приморје!”
4. Иницијални текст представља недавно објављена студија „Човек у трагичном судару са историјом” (Ратна и антиратна тетралогја романа *Време смрти*), најприје објављена у „Летопису Матице српске” (год. 190, књ. 493, св. 5, мај 2014, стр. 650-671), а потом у нашој књизи *Зачарани круи (Историја, стварности и умјешности)*, ИТП „Змај” Нови Сад, 2014, стр. 75-97. У њој смо користили значајне књиге: Пола Рикера *Историја и истина* (1955), Алфреда Вебера *Трагично у историји* (1955), Фернана Бродела *Сјиси о историји* (1966, 1990) и, нарочито, Агнес Халер *Теорија историје* (1974). Највиши степен научности досегла је „Школа анализата” (Ecole des Annales), чији су оснивачи Лисјен Февр, Марк Блок и Фернан Бродел, а којој припадају и Жак Ле Гоф и Јохан Хојзинга.

5. Теорији и типологији романа посвећене су четири наше књижевноисторијске, естетичке и поетичке монографије: *Мишме и поешме Томаса Мана* („Змај”, Нови Сад, 2007), *Анаџрами и кријшитоџрами у романима Умберџа Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009), *Лавиринџи чаробној реализма Габриџела Гарсиџе Маркеса* (ЦАНУ, Подгорица, 2011) и *Снови и судбине у нараџивној џрози Михаила А. Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2013). Вриџдне су помена још двије наше књиге студија и огледа: *Тумачења савременој романа* („Аугуст Цесарец”, Загреб, 1976) и *Современој роман* („Македонска книга”, Скопје, 1977), превео на македонски језик Борислав Наумовски.
6. У првим издањима тетралогџе романа *Време смрџи* сва четири тома носила су само бројчане ознаке (1, 2, 3, 4). Тек у недавно објављеном јубиларном издању („Лагуна”, Београд, 2014) романоџер је прву књигу оименио као *Прерово иде у раџи*, другу као *Сувоборска биџка*, трећу као *Ваљевска болница*, а четврту као *Излазак*. Пола године раније (2013) ми смо у студији „Човек у трагичном судару са историјом” индиректно сугерисали писцу да први том наслови као *Време сџрадања*, други као *Време надања*, трећи као *Време боловања*, а четврти као *Време еџодуса*. При томе смо се руководили аналогџом са другим пишчевим тетралогџама (*Временом зла*, прије свих осталих).
7. Новосадски издавач „Прометеј” и београдска Радио-телевизија Србије објавили су десетотомно издање о Србији у Првом свјетском рату. Четири књиге (I-IV) написали су страни историчари: Катарина Клара Штурценегер *Србија у раџу 1914-1916*, Бруно Барили *Срџски раџови*, Оливер Јанц *14. Велики раџи* и Лука Горџолино – *Проклеџи на Азинаре*. Шест наредних књига написали су домаћи аутори: Милош Ковић *Гаврило Принцип – документи и сећања*, Ђорђе Станковић *Србија – раџни циљеви 1914-1918*, Зоран Радовановић *Срби на Корџици*, Владислав Пандуровић *Срџска џисма из великој раџи*, Тодор Искруљев *Расџеће срџској народа у Срему и Маџари* и Ђорђе Ђурић – књига која је послужила као „нека врста читанке или подсетника о свим важним догађајима из Првог светског рата”. У то вријеме објављена је и истоврсна књига Ника Мартиновића *Црна Гора и Аустџрија (1715-1918), I-II*.

2. Катаклизма се умножава геометријском прогресијом (Примијењена раван расџраве)

8. Поред већ наведених, споменули бисмо још неколико неопходних књига: *Оџшџу науку о књижевности* М. Верлија (1951), *Време и историју* З. Кракауера (1963), *О сазнавању књижевној уметничкој дела* Р. Ингардена (1971), *Наука као уметности* П. Фајерабенда (1984), *Певање и мишљење* М. Хајдегера (1986), *Психологију знања* Н. Милошевића и неколико зборника радова – *Теорија историје књижевности (Оџшџе џреџиосџавке)*, 1986, *Методолошку мисао у џресеку (Садашњи џренуџак науке о књижевности)*, 1990, тротомни зборник *Наука као друџивена сџварности* (2002) и *Књижевне теорије XX века* (2004), између осталих.

9. Из француске књижевности издвојио је романе: Анри Барбиса *Отањ* (1916), Жила Ромена *Људи добре воље*, цјелину састављену од 27 томова (1932, 1958) и Жана Жионоа *Велико стаго* (1931); из њемачке Лудвига Рена *Раџ* (1928), Е. М. Ремарка *На Зајпагу ништа ново* (1929), Теодора Пливијера *Кајзерови робијаша* (1930) и Ернеста фон Соломона *Проклеши* (1930); из енглеске: Ф. Медокса Форда. *Parade's End*, састављен од четири романа (1924-1929) и Хенри Вилијамса *The Patriot's Progress* (1930); из руске: Алексеја Толстоја *Ход по мукама* (трилогију романа *Сесџре*, *Осамнаест година* и *Тмурно небо*), М. А. Шолохова *Тихи Дон* (1-4), Николаја Островског *Рађање буре* (1936), Константина Паустовског *Неспокојна младост* (1955) и Александра Солжењицина *Август 1914.* (1970); а из америчке књижевности: Џона Дос Пасоса *Упућивање једној војника* (1920) и *Три војника* (1921), Ернеста Хемингвеја *Збогом оружје* (1929), Едит Вортон *Марна* (1918) и Вила Капера *Један од наших*. Неки романи су писани без потребне дистанце (у њима се лако препознаје теорија спонтаности), а неки са већом дистанцом (у њима се лако препознаје теорија дистанце).
10. Један од методолошких пропуста М. Јоковића видимо у недоследној примјени строгих књижевностетских валера (тако се, на пример, Хемингвејев роман *Збогом оружје* налази испред *Тихог Дона*, „фуге живота и смрти“). У оквирима југословенских књижевности недовољно је наглашена различитост књижевностетских домета у репрезентативним романима (М. Црњанског *Дневник о Чарнојевићу*, Д. Васића *Црвене мајле*, Б. Ђосића *Покошено поље*, Р. Ратковића *Невидбој*, Д. Ђуровића *Дукљанска земља*, С. Јаковљевића *Српска шрилоџа*, Р. Петровића *Дан шест*, Д. Поповића *Књига о Милушину* и Ђ. Сијарића *Мојковачка бишка*) и онима који нијесу (М. Голубовића, С. Кракова, Е. С. Петровића, М. Блажевића, М. Верговића, М. С. Станисављевића, Д. Ковачевића, К. Ђуровића, С. Пауновића, М. Ст. Ђуричића, Р. М. Веснића, М. Ђиласа, В. Церовића и других).
11. О сукобу историчара и белетриста језгровито свједочи М. А. Шолохов након усменог разговора са Ј. В. Стаљином: „Сталин... задал вопрос: откуда вз л материал о перегибах Донского РКП(б) и Реввоенсовета жного Фронта по отношении к казаку-средн ку? ответил, что в романе вс строго документировано. А в архивах документов предостаточно, но историки их обход ли (...). Историки скрива т производ троцкистов на Дону и рассматрива т донское козачество как „Русску Ванде!“ Между тем, на Дону дело било посложнее” ... Овом врстом исказа Шолохов је настојао да се супротстави „терору националне историје“, с једне, као и све присутнијим мистификацијама недавне историјске прошлости, са друге стране.
12. На списак посебних издања у периоду после пишчеве смрти (1984-2012) упутили смо заинтересованог читаоца у одјељку „Литература“ монографије *Снови и судбине* (стр. 193-197), наводећи 27 монографија и 21 зборник радова објављен у том периоду. Упутно је видјети и „Селективну библиографију“ коју су саставили Нада Усановић-Ашоња и Блажан Стјепановић и која је објављена у истој књизи (стр. 236-268).

Посебно заинтересоване шолоховологе упутили бисмо на зборник радова *Новое о Михаиле Шолохове (Исследования и материалы)*, 2003, М. А. Шолохов (*Библиографически указатель произведений писателя и лирика о жизни и творчестве*), 2005, библ. јед. 7.649 + 1445, *Словарь* за Михаила Шолохова (2005), стр. 964), М. А. Шолохов – *Тихи Дон (Динамическая транскрипция рукописи)*, 2011, стр. 879, *Михаил Шолохов: Тихи Дон* (Москва – Киев – Париз, 2011, стр. 998, формат 21x26 цм, двостручно) и Виктор Василевич Петелин *Михаил Александрович Шолохов – ЭНЦИКЛОПЕДИ* (Москва, 2011, стр. 960), као и бројна издања Института за свјетску књижевност „Максим Горки“ РАН, Шолоховског центра у Москви, као и бројних издања Музеја у донској области посвећених Шолохову у протеклим деценијама.

Од шолоховолога споменули бисмо још и књиге чији су аутори: К. И. При ма, В. Гура, Г. С. Ермолаев, Л. Е. Колодни, Н. В. Корниенко, С. Г. Семенова, Ф. Ф. Кузнецов и Н. Д. Котовчихина, а од антишолоховолога: И. Н. Медведева-Томашевска, А. И. Солжењинцин, Зеев Бар-Селл, А. Г. Макаров и С. . Макарова.

13. О низу занимљивих тема и проблема писали смо у монографијама – *Романи Михаила Лалића* (Београд, 1974) *Писање као судбина (Поетика Михаила Лалића)*, Приштина – Нови Сад – Подгорица, 1994, и *Михаило Лалић* (Нови Сад – Бијело Поље, 2004). Осим тога приредили смо Лалићеву књигу разговора *Пијави посао сјисашеља* (Подгорица, 1997), а са Милом Медиговић-Стефановић и Лалићеву књигу *Међурашно књижевно стваралаштво – проза, поезија и кришика (1935-1941)*, Крагујевац, 2014. У њој је Д. Аранитовић објавио „Библиографију посебних издања о књижевном дјелу Михаила Лалића“ (стр. 220-228), састављену од 50 библ. јединица. Комплетна Лалићева библиографија износи преко 3.000 библ. јед. Од монографија бисмо истакли оне чији су аутори: М. И. Бандић, М. Ђорац, Б. Поповић, Б. Мркајић, И. Павићевић, К. Пижурница, З. Јестровић, Б. Јелушић, Т. Бечановић, Р. Церовић, П. Рмуш и други, избор *Кришичари о Лалићу* (1974), као и неколико зборника радова.
14. У ту сврху Лалић користи искуства својих савременика. Посебна, компаративистички заснована студија могла би бити написана о коришћењу стваралачких поступака из страних књижевности (дјела М. Горког, М. А. Шолохова и Л. Леонова), као и паралела које указују на међусобне подстицаје, утицаје и дотицаје, као што су романи И. Андрића, М. Крлеже, Д. Ђосића и, посебно, М. Црњанског, особито када се ради о романтичарски елаборираним љубавним историјама Пеја и Власте, Пеја и Нине и Пеја и Елпиде.
15. У роману *Докле Јора зазелени* писац тврди да „стварност вазда има довољно материјала да превазиђе фантазију“ (стр. 37-38). У разговору „Революционар као Фауст нашег времена“ („Побједа“, 1. I 1964), он тврди да са задовољством чита и користи историјске списе, да процес допуњавања знања траје непрекидно и да веома радо и често користи сазнања која је стекао проучавајући филозофију, психологију, социологију, антропологију, историју, етнографију, фолклористику и лингвистику. Најкритичнији однос писац показује према историји, јер је у њој нашао највећи број примјера

- мистификација историјских истина. О томе занимљиво пише Андреј Митровић у огледу „О ђудљивости музе историје” (1991): „Од тада је песништво остало трајно важан начин уобличавања историјске свести са емотивним садржајима, проза се доказала као најпотпунији облик за саопштавање и неговање сложенијих представа о историјској стварности”.
16. Најприје је одјелито и неприкладно инкорпорирана глава „На Граховском фронту” (стр. 46-53), потом кохерентна цјелина од девет глава трећег дијела „Кошмар” (стр. 168-249), а на крају и инкохерентна цјелина саопштена у петом и шестом дијелу („Повлачење”, стр. 380-391, „И то ће се звати лани” стр. 392-405, и „Докле гора зазелени”, стр. 409-416, у којој је писац детаљно дефинисао реторику наслова романа). Цио тај дио може се третирати као инкохерентно остварена *повијест* о Првом свјетском рату (састављена од 96 стр; што са „романом у роману” из IV тома чини укупно 390 стр).
 17. У књизи *Логика књижевности* Кете Хамбургер (1976) исправно тврди: „Вријеме као фактор животне стварности је, додуше, апстрактније, али моћније и детерминантније од простора, ако хоћемо – егзистенцијалније. И уочљиво је да се језички структурни елеменат као што је исказни субјект може одредити једино у својој реалности временском координатом система вријеме – простор”. За нашу анализу веома важна је категорија „обрада времена” (*Zeithandlung*), под којом подразумевамо начин на који се „обликује вријеме” у књижевној умјетности. Релативно иновирана филозофија времена увелико је допринијела спајању „историјског романа” са „филозофским романом” или „романом-есејем”.
 18. Цитирано према књизи Миливоја Павловића *Огледало Добрице Ћосића – Писац чије се стрепљење остварују* („Новости”, Београд, 2014, стр. 240), препуној малопознатих или непознатих детаља, грађе и извора. Упутно је видјети и зборник радова *Историјски роман* (Сарајево-Београд, 1996) и *Писац и историја* (Трстеник-Београд, 2005), потом Дневник о роману *Време смрти* и *Личну историју доба* (I-VI), 2009, као и књиге чији су аутори: М. Егерић, Д. Ковијанић, М. Петровић, Р. Поповић, М. Радуловић, Љ. Рајковић, Б. Руђинчанин, Д. Стојадиновић, Д. Тодоровић и други.
 19. На другом мјесту и другим поводом Томовић даје језгровиту дефиницију времена, верзално издвојено на посебном листу:
 „У ПОЈМУ ВРЕМЕНА РАЗУМИЈЕМ НЕБИВСТВЕНУ, ОГРАНИЧАВАЈУЋУ, КОНСТАНТНУ, МИШЉЕЊЕМ КОНСТИТУИСАНУ, ИДЕАЛНО ВАЖЕЋУ МЈЕРУ УЈЕДНАЧЕНОГ, КОНТИНУИРАНОГ, ОТВОРЕНОГ, ЛИНЕАРНО ЗАМИШЉЕНОГ У ОНТОЛОШКОМ СМISЛУ ТЕМПОРАЛНОГ ПРОТОКА ВРЕМЕНА РЕАЛНЕ КОСМИЧКЕ ЕНЕРГИЈЕ. У ФОРМИ ПРЕТПОСТАВЉЕНИХ УЗРОЧНО-ПОСЉЕДИЧНИХ ДЕЈСТАВА КОЈА ТВОРЕ ИЛИ УКИДАЈУ: СТВАРИ, БИЋА, СТАЊА, ПРОЦЕСА, ПОЈАВЕ И ДОГАЂАЈЕ” (стр. 118).
 20. Као да наставља дијалог са Радуловићем (о односу утопијског и антиутопијског романа), Љубиша Јерemiћ 2003. године пише о сљедећим особеностима Ћосићевог романа: „У Ћосићевом делу испитује се она важна црта

утопијског односа према историји. Данас, кад је зазорно и одбојно само помињање утопије, неопходно је сетити се да су још друштвене утопије нека врста неопходног регулатива сваке хумане цивилизације – још Библија нас учи да човек не живи *о сâмом хлебу*”... (стр. 29).

21. Три вриједна сведочанства о времену представљау Ћосићеве књиге: *Писци мога века* (2002), *Пријатељи* (2005) и *Пријатељи мога века* (2011). У круг блиских пријатеља писац је убројао: И. Андрића, М. Крлежу, И. Селимовића, М. Ђиласа, О. Давича, Б. М. Михиза, В. Јеротића, Ј. Рашковића, С. Куленовића, Љ. Тадића, М. Марковића, М. Екмечића, Д. Медаковића, А. Исаковића, М. Капора и друге. Непријатељи су се сами оглашавали бројним покудама и клеветатама (М. Ковач, Б. Ћосић, В. Стевановић, М. Главуртић, Ј. Брковић, С. Басара, Н. Прокић, Љ. Шоп, В. Драшковић, С. Бисерко, Т. Панчић и други).
22. У Андрићу је Ћосић одмах препознао писца мудроносне прозе и сопственог „учитеља енергије”. Стога је без поговора прихватио Андрићево упозорење да се истина јавља у бројним облицима и да нуди веома различите формулације истине: „Треба се чувати једне мисли.... Пазите се, Добрице, историја има више лица. Она никад није једно по чињеницама. Само су у срцу чињенице једно. Истина је по средини срца”.
23. У другој књизи тетралогije (*Суворска бишка*) Ћосић саопштава једну од свестрано прихватљивих истина: „О напретку, слободи, правди за народ, можда одлучују државници; земље и градове могу да одбране или освоје војсковође. О судбини народа, о постојању његовом, не одлучују ни једни ни други. Не. Друга моћ то одлучује. Нешто што је негде испод свих видљивих чињеница. Изнад сваке мерљиве снаге. Јаче од сваког материјала. Моћније од логике и бројева. Вечније од воље да се победи. Дубље од мржње. Нешто с чим човек и народ опстаје и траје и кад светом овлада време смрти” (стр. 312).
24. Рад је први пут саопштен на Међународном научном скупу – *Први свјетски рај и Црна Гора*, одржаном у ЦАНУ, Подгорица, 23-24. октобра 2014. године. Током рада на изради студије посебну помоћ пружили су нам – Библиотека Филозофског факултета у Новом Саду, Библиотека града Београда и Библиотека ЦАНУ у Подгорици, односно библиотекарѝ – Неђељко Поповић, мр Бранка Драгосавац и Оливера Тодоровић, на чему им најсрданије захваљујемо.

Academician Radomir V. Ivanović
Belgrade

**CORRELATION OF HISTORY, REALITY AND ART
IN TETRALOGIES OF NOVELS DEDICATED
TO A GREAT WAR**
*(Mikhail A. Sholokhov – Mihailo Lalić
– Dobrica Ćosić)*

Summary: *We firstly dedicated the study „A Man in the Tragic Collision with the History” (2013) to the First World War, and shortly after that the study „Correlation of History, Reality and Art in Tetralogies of Novels Dedicated to a Great War („And Quiet Flows the Don” – „The Luck of War” – „A Time of Death”)*, in 2014. As already known, it is about voluminous, authentic and generally acknowledged literary works of art each consisting of four volumes as follows: „And Quiet Flows the Don”, 1926-1940 („Volume One”, „Volume Two”, „Volume Three” and „Volume Four”), „The Luck of War”, 1973-1985 („The Luck of War”, „The Advocates”, „Until the Mountain Turns Green” and „Looking Down on the Roads”) and „A Time of Death”, 1972-1979 („Prerovo Goes to War”, „The Battle of Suvobor”, „The Hospital in Valjevo” and „The Retreat”). Special attention in the study is dedicated to historiography, philosophy, sociology, anthropology, culturology, meaning that equal attention is paid both to literary studies and cultural studies, in order to exhaust the elaborated thematic and motivic to the satisfactory extent.

Key words: HISTORY, REALITY, ART, PEACE, WAR, TRAGEDY, VIRTUE, NATION, SUBJECT, VALUE, MISCONCEPTION, SUBJECTIVE HISTORY AND GENERAL WORLD HISTORY.

